

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[Tiad-2017]

[Tiad], 2019, 3 (1): 136-149

Modern Batı Düşüncesinde Dini Konumlandırma Problemi

The Problem of Positioning of Religion in the Modern Western Thought

Ergin ÖGCEM

Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Asst. Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar University, Faculty of Islamic Sciences

e-mail: ergin.ogcem@dpu.edu.tr

Orcid ID: 0000-0001-7097-2647

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 28.03.2019
Kabul Tarihi / Accepted : 29.05.2019
Yayın Tarihi / Published : 29.05.2019
Yayın Sezonu : Haziran
Pub Date Season : June

Atıf/Cite as: ÖGCEM, Ergin . "Modern Batı Düşüncesinde Dini Konumlandırma Problemi". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 3 / 1 (Haziran 2019): 136-149.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/tiad>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU- Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. All rights reserved.

Modern Batı Düşüncesinde Dini Konumlandırma Problemi*

Öz

Din dâhil her söylem, geldiği ortamın mevcut düzen ve anlayışına bir meydan okuma şeklinde tezahür etmiştir. İnsanı konu edinen tüm inanç ve öğretiler, getirmiş oldukları ilke ve prensiplerle yaşama bir düzen vermeyi amaçlamışlardır. Dinlerin, özellikle de vahiy ekseninde teşekkül etmiş dinlerin bu bağlamda özel bir yeri vardır. Zira dinler bütünüyle bu dünya yaşamına odaklanmakla kalmamış, daha ziyade burada tesis ettiği düzen ve intizamla esas olarak insanın öte dünya hayatını kurtarmayı amaçlamıştır.

İnsanı ve onun aklını otorite kabul eden, bu çerçevede bütünüyle dünya hayatına odaklanan modern yaklaşımlar (insanı ve bu dünya hayatını önemsizleştirdiği gerekçesiyle) dini ve metafizik içerikli tutumlara mesafeli durmuşlar, dahası onları reddetme yoluna gitmişlerdir. İnsan yaşamını akıl ve tecrübeye indirgeyerek onun psikolojik eğilimlerini dikkate almayan bu tutumlar, kendisine muhalif çok daha özgürlükçü bir karakter sergileyen postmodern anlayışların doğmasına sebep olmuştur. Bu makalenin temel amacı da, modern ve postmodern yaklaşımların din karşısındaki tutumlarını felsefi bir tarzla eleştiri konusu yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Din, Felsefe, Aydınlanma, Modernizm, Postmodernizm.

The Problem of Positioning of Religion in the Modern Western Thought

Abstract

Every discourse, including religion, has shown as a challenge to the current order and understanding of the environment in which it occurred. The general aim of all the discourses and insights that take aim at human being is to put the life in order within the frame of their principles. Religions, in particular religions that have a root of revelation, have a special place in this context. In fact, the religions not only focus on this world life, but rather they aim to save humans life in hereafter with the order established here.

The modern approaches (on the grounds that they trivialize the world and this world life) which consider man and his mind as authority and focus on the world life have remained distant from religious and metaphysical. They even tried to refuse them. These attitudes that did not take into account the psychological tendencies of human life by reducing it to reason and experience, gave rise to emergence of postmodern understandings, which were more liberal and opposed to himself. The main aim of this article is philosophically to make the attitude of modern and postmodern approaches in the axis of religion as a subject of criticism.

Keywords: Religion, Philosophy, Revelation, Modernism, Postmodernism.

* Bu makale 3-4-5 Mayıs 2018 tarihlerinde Alanya'da düzenlenen Uluslararası Din Bilimleri Sempozyumunda sunumu gerçekleştirilen "Modern ve Postmodern Yaklaşımlar Perspektifinde Din" başlıklı bildiriden yararlanılarak üretilmiştir.

Giriş

İnsanın varlığı anlamaya ve temellendirmeye yönelik kaygısı kendisiyle yaşıt bir çabadır. Bu arayışın izlerine tarihi süreç içerisinde insan yaşamına şekil veren hemen her tür inanç ve düşüncede tesadüf etmek mümkündür. İster paganist, mitik ve mistik inançlar çerçevesinde, ister sırf akli merkeze alan yaklaşımlar veya vahye dayalı organize dinlerin öğretileri çerçevesinde olsun bu arayıştan müstağni bir yapı olmamıştır. Her hal ve durumda insan, genel anlamda varlığı temellendirme ve özeldi ise kendi yaşamını sağlam bir nedene yaslama konusunda belli bir endişeye sahip olmuştur.

Vahyi akla temel alan ve düşüncenin merkezini tayin etme noktasında onu otorite olarak gören teistik karakterdeki dinler öncesinde, mitik ve mistik kökenli inançlar ve bunların tam karşısında kendisini konumlandırmış olan akıl, insanın varlık ve yaşama dair tasavvurunu şekillendiren ana unsurlar olmuştur. Mistik ve mitik karaktere sahip anlayışı Çin, Hint, Pers ve Mısır gibi kendi dönemlerinin önemli sayılabilecek merkezleri temsil ederken; akli merkeze almak suretiyle bunu yapmaya çalışan anlayışı da Antik Yunan düşüncesi himaye ve temsil etmiştir. Her iki yaklaşım biçiminde de asıl amaç, varlık âlemindeki değişim ve devinimin arkasındaki değişmeyi yani hakikati yakalama arzusu olmuştur.¹

Düşünceyi sistematize etme ve onu yazıya geçirerek kalıcı hale getirme noktasında gösterdiği başarı ile Antik Yunan düşüncesi insanlık tarihinde ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Vahiyden bağımsız aklın en kudretli biçimde kullanımına dair müstesna örnekler yine bu düşüncenin mensuplarına aittir.² Bu noktada ortaya koydukları irade kendi dönemlerinin düşüncesini organize etmekle kalmamış, kendilerinden sonraki dönemler üzerinde de derin izler bırakmıştır. Öyle ki, insanlığın gerek dini merkeze alarak yaşamlarına yön vermek istedikleri ve gerekse dine karşı cephe alarak hayata bir istikamet tayin etmek istedikleri dönemlerde, Antik Yunan düşüncesi ya gerekçelendirmeye aracılık yapan veya bu teşebbüse ilham veren temel unsur olmuştur.

İnsan, ontik olarak çok farklı özellikleri muhtevi bir organizmadır. Onun varlığının bu dünyaya karşılık gelen bir boyutu olduğu gibi, yaşamını burada süreceği hayatla sınırlandırmayan ve ebedi sayılabilecek arzulara dönük yönü de vardır. O sebeple insan için epistemik ihtiyaçları gidermek kadar, etik ve estetik anlamda tatmine ulaşmak da çok önemli olmuştur. Benzer şekilde insan için olgular ne kadar hayati ise, değerler de o derece önemlidir. İnsanın hayatını şekillendiren ve dolduran bu faktörleri tek perspektifle açıklamak ya da anlamlandırmak pek mümkün gözükmemektedir. O

¹ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, 2017, ss. 27-32.

² Ahmet Cevizci, s. 122.

sebeple insanı etik, estetik, sanat, duygu ve inançtan bağımsız; sırf bir akıl ve bilgi varlığı olarak konumlandırmaya çalışmak onu anlamamakla eş değer bir şeydir.³

Dini, insan yaşamının organizasyonunda en yetkin unsur olarak görenler açısından o, vazgeçilmez bir olgudur. Kaldı ki, mevcut geleneksel büyük dinler perspektifinde bakıldığında, insanlığın tecrübesi açısından aslında bu aynı zamanda bir realitedir. Zira insanlığın geçmişinde dinden yoksun şekilde yaşam sürdüğü bir dönem hiç olmamıştır. Hatta kendisini dindışı (seküler) ilan eden birey ve toplumların hayatında, devletlerin yönetim ve siyasetinde dinlerin doğrudan ya da dolaylı bir etkisi mutlaka olmuştur. Kendisini dindar olarak tanımlayan insanlar özelinde ise din, yaşama dair hemen her konuda belirleyici otorite, onun kurucu iradesi Tanrı'ya iman, yaşamsal kaygıya tekabül eden bir algı mesabesinde olmuştur.⁴

Dini esas alan yaşam biçimi, insanlık tarihinin hemen her safhasında tecrübe edilmiş bir durumdur. Ancak asıl etkisini Ortaçağ olarak adlandırılan dönemde göstermiştir. Bu dönemde din, dünya coğrafyasının önemli bir bölümünde insan yaşamının yönünü tayin eden ana etken olmuştur. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi vahiy geleneğine sahip büyük dinler yanında, Hinduizm, Konfüçyanizm, Taoizm ve Şintoizm gibi beşeri kökenli inançlar da bu bağlamda çok önemli fonksiyonlar icra etmiştir.* Bizi burada daha çok ilgilendiren konu, Batı dünyasının kendi tarihsel serüveninde, özellikle de modern dönem ve sonrasında dine dair tecrübesi olacağından, din anlamında değerlendirmenin konusu da büyük ölçüde Hristiyanlık olacaktır.

Batı dünyası, Roma İmparatoru Konstantin (272-337)'in Hristiyanlığı resmi olarak tanınmasının ardından⁵ 1500'lü yılların ortalarına kadar yaklaşık 1200 yıl gibi uzunca bir süre bu dinin ve özellikle de katı bir yorum olan Katolik anlayışın gölgesinde bir yaşam sürmüştür. Fakat sanatsal anlamda dinden bağımsızlaşma gayreti olarak göreceğimiz Rönesans ve Martin Luther (1483-1546)'in, dönemin dini algısını köklü bir şekilde eleştirdiği 95 maddelik Protestan dini bildirgesini Wittenberg Şatosu'nun duvarına asmasıyla (1517) başlayan Reform süreciyle birlikte, Ortaçağ katı dini tutumunda radikal sayılabilecek birtakım kırılmalar meydana gelmiştir. Aynı dönemlerde hâkim dini anlayışa karşı benzer bir tavır Fransa'da Jean Calvin (1509-1664) tarafından sergilenmekteydi.⁶

Dini metinlerin okunması, anlaşılması ve yorumlanması noktasında Katolik kilise otoritesine meydan okuyan Lutherci yaklaşımın Protestan atraksiyonuyla birlikte, dini epistemolojide farklı bir temele yaslanmanın mümkün olduğu ihtimali de belirmiş oldu. Protestan Hristiyan anlayışının manifestosu niteliğinde olan bu bildirgeye göre, mukaddes kitabın dilinin yalnız Latinceye hasredilmesi, onun sadece Latince bilenler

³ Aydın Topaloğlu, "Akıl ve İnanç", *Din Felsefesi*, Ed. Latif Tokat, Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018, s. 42-43.

⁴ Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, Çev., Fehrullah Terkan-Salih Özer, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000, s. 15.

* Dinler hakkında geniş bir bilgi için Bkz. Martin Palmer, *World Religions*, London: HarperCollins Publishers, 2004.

⁵ Gunnar Skirbekk-Nils Gilje, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, Çev. Emrullah Akbaş-Şule Mutlu, Üniversite Kitapevi, İstanbul 2004, s. 150.

⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, s. 240.

tarafından okunması ve anlaşılması gibi bir durum artık kabul edilebilir değildir. Dinle münasebeti olan herkes kitaba ve Tanrı'ya eşit mesafededir. Kimsenin bu konuda bir ayrıcalığı yoktur. Aynı şekilde yine hiç kimse, başkasını günahlarından arındırma, bağışlama, cennette onun için yer tahsis etme gibi hususlarda herhangi bir imtiyaza sahip değildir.⁷

Gerek Luther ve gerekse Calvin'in itirazı bizatihi dinin kendisine değil, o döneme kadar din adına üretilmiş olan anlayış ve tutumlara karşıdır. O sebeple her iki şahsın da mücadelesi, daha önce dini inanç ve düşünce sisteminin içerisinde olmayan; kilisenin Tanrı ile insanlar arasında bir aracı kurum olması, papalığın masumiyet ve yanılmazlığı gibi hususlara yönelik olmuştur. Yoksa onlar orijinal dini metinlere ve İsa Mesih öğretisine dayanan dini düşünce ve yaşayış biçimine itiraz etmemişlerdir. Hatta tüm bu kirlenmişliğin içerisinde o özün bulunup ayıklanmasını ve insanlar tarafından yaşanabilmesini temin etmek istemişlerdir. Zira onlar da kurtuluş fikrine, bir öte dünya inancına sahiptiler.

Dini Konumlandırmada Modernist Yaklaşım

Reform ve Rönesans'ın etkisi neticesinde epistemolojik anlamda meydana gelen kriz ve kırılmaların ardından 17. yüzyıldan itibaren Batı ortaçağı, onun hâkim yapısı feodalizmi izleyen ya da geleneksel toplumların karşıtı olarak görülebilecek olan modernleşme denen sürece girmiştir. René Descartes (1596-1650)'la başlayıp Aydınlanmaya ve sonrasında onların izleyicilerine kadar uzanan bu teorik modernleşme hareketiyle birlikte, Batıda din aleyhine dengeler önemli bir değişim göstermiştir. Özellikle bu sürecin devamında ve akabinde, aklın "yeni kutsal" olarak temele alınması, bilim, hakikat ve ilerlemenin bütünüyle akılla ilişkilendirilmesi, vahye dayalı bilginin itibarına beslenen güvende çok daha derin ve sarsıcı bir travmanın yaşanmasına neden olmuştur.⁸

Bir taraftan Tanrı düşüncesinin zihnimize doğuştan verildiği, diğer taraftan da tabiat yasaları ile aklın yasaları arasında bir uygunluk olduğu⁹ savından hareketle teoloji üretilmeye başlanmasıyla birlikte, imanı önceleyen dini tasavvur, rasyonel ve doğal teolojiye yaslanmak suretiyle inancı önceleyen bir dini tasavvura evrilmiştir.* Bu süreçle birlikte evrene dair her türlü bilgiyi aklımıza dayanarak elde edebileceğimizi ileri süren yaklaşımlar ortaya çıkmış, böylece dinin tabii düzen hakkında dile getirmiş olduğu birtakım anlatılar önemini yitirmeye ve dolayısıyla dine karşı mesafeli duruştaki eğilim artmaya başlamıştır. Bunun neticesi olarak başta Fransa ve İngiltere

⁷ Ali Erbaş, "Protestan Reformu ve Martin Luther", 2000 Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği), Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002, s. 201-203.

⁸ Steven Best-Douglas Kellner, *Postmodern Teori*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016, s. 17., Ayrıca Bkz. Stuart Brown, *Routledge History of Philosophy (British Philosophy and the Age of Enlightenment)*, Volume 5, London: 1996.

⁹ Brian H. Bix, "Doğal Hukuk: Modern Gelenek", Çev. E. Uzun, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2004.

* Bu konuda geniş bir bilgi için Bkz. Aliye Çınar, *Rasyonel Teoloji*, İstanbul: Köprü Kitapları, 2018.

olmak üzere, Batı coğrafyasının büyük bir bölümünde Tanrı'yı kabul eden ancak onun yasalarını içerdiği ön kabulüne dayanan "Kutsal Kitap" faktörünü reddeden bir inanç (Deizm/Deizm)¹⁰ kendisini göstermeye başlamıştır.

Verdiği görüntü itibarıyla deizm, her ne kadar Tanrı'nın varlığını tasdik eden bir inanç gibi gözükse de aslında O'nun, yarattığı âlem ile ilişkisini kestiğini ileri sürüyor olması nedeniyle dolaylı bir inkârda da karşılık gelmekteydi. Çünkü öğretisi vahye dayanan dinler Tanrı'dan mutlak anlamda güç, kudret ve tasarruf sahibi bir varlık olarak söz eder. Onun eylem ve tasarruflarının belli bir noktada inkıtaat uğradığını asla kabul etmez. Kaldı ki, Tanrı kutsal metinlerde kendisiyle ilgili olarak; bütünüyle sürece müdahil, her an aktif ve eylem halinde olan dinamik bir Tanrı imajı çizer. Bu perspektiften bakıldığında, hiç olmadığı düşünülen bir Tanrı ile var olduğu ifade edilen ama etkisi hiçbir şekilde hissedilmeyen Tanrı'nın pratikte bir farkının olmadığı görülür. Teorik olarak Tanrı'yı pasifize eden bu ve benzeri yaklaşımlar, ilerleyen zamanlarda bilimsel alanda kaydedilen gelişmelerin gücünü de arkasına alarak çok daha iddialı söylemlere dönüşmüştür.

Deney ve gözleme imkân veren bazı teknik enstrümanların, özellikle de teleskopun icadıyla birlikte, önceleri Kopernik (1473-1543) özelinde bilimsel bir tez olmaktan öte felsefi bir teori biçiminde kendisini gösteren güneş merkezli evren tasavvuru¹¹, Galileo (1564-1642) ve Kepler (1571-1630) vasıtasıyla bilimsel temelde kesin kabule dayalı bir seviyeye yükselmiş ve bu nedenle dinin kozmik düzen hakkındaki tasavvuru ciddi şekilde eleştiri konusu yapılmıştır. Böylece, yüzyıllara dayanan dünya merkezli (geocentric) evren tasavvuru yıkılmış ve yerine güneşi merkeze alan (heliocentric), yeni evren tasavvuru geçmiştir. İlk bakışta basit bir bilgi evrilmesi gibi algılanabilecek olan bu durum aslında epistemolojik yönden daha çok ontolojik birtakım kaygı ve kırılmalara, dolayısıyla köklü bir tasavvur değişimine neden olmuştur. Bu yeni kabulde dünyaya ve doğal olarak insana teolojik anlamda yüklenen değerde bir zayıflama ve buna bağlı olarak dini tasavvurdan beslenen bu bakış açısına karşı güçlü bir şüphe meydana gelmiştir. Bilimsel anlamda elde edilen her yeni veri ile birlikte, 17. Yüzyıldan itibaren aklı ve bilimi öne alan yaklaşımların itibarı yükselmiş, din ve dine ait kabul ve değerlerde ise istikrarlı bir şekilde zayıflama meydana gelmiştir.

Bilim ve teknikte meydana gelen hızlı gelişmeler, dini bilginin ontolojik kökenini de sorgulanır hale getirmiştir. Bu çerçevede, Tanrı'nın yaratımıyla meydana geldiği inancına dayanan evren fikri ve yaşamın kökenine dair tasavvura alternatif olarak, maddenin ezeliğini ve evrimi müdafaa eden anlayışlar ileri sürülmüştür.¹² Bu anlayışa göre canlı hayatın var oluşu Tanrı'nın yaratması ile değil, madde merkezli doğal bir süreçte evrim yoluyla meydana gelmiştir.¹³ Yani, temelde basit bir organizma vardır. Canlı hayata bu organizmadan geçilmiş, yaşam kaynağı olan hücreler nesilden nesile aktarılmış ve genetik değişime uğrayarak bugüne kadar gelmiştir. Bu değişime entegre

¹⁰ Robert Audi, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 216.

¹¹ Nicolaus Copernicus, *Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine*, Çev. Saffet Babür, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 43-44.

¹² Richard Dawkins, *The Greatest Show on Earth*, London: Free Press, 2009, s.199.

¹³ Adam Morton, *Pratikte Felsefe*, Çev. Mukaddes İlgün, İstanbul: Kesit Yayınları, 2006, s. 366.

olmayı başaran güçlü organizmalar hayatta kalmayı başarırken, zayıf ve hastalıklı organizmalar yaşam sahnesinden çekilmişlerdir. Maddeye ezilerek atfedilen ve dolayısıyla Tanrı'nın varlığını yadsıyan bu anlayışa göre canlı yaşamın kaynağında, gelişiminde ya da düzeninde Tanrı'nın etkinliğinden söz etmek olası değildir.¹⁴

Bu tür yaklaşımların tamamında dini tutuma yöneltilen eleştiriler artık epistemolojik değil, ontolojik temeli esas alarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tanrı'nın yaratıcı bir fail ve bizimle ilgili tasarrufta doğrudan özne olma noktasındaki etkinliğine yöneltilen bu ciddi eleştirilerle birlikte, varlıkla Tanrı'nın irtibatı kesilmeye çalışılmış, böylece Ona iman etmenin, hayatı onun gönderdiği ilkelere göre düzenlemenin anlam ve önemi de sorgulanır hale gelmiştir. Çok daha önemlisi bu dünya yaşamına yüklenen anlam ve değerde belirleyici olan dini telakkilerin öteki dünya odaklı bakış açısı marjinalleşmeye; dolayısıyla tüm beklenti, kazanım ve mutlulukların reel dünyaya odaklandığı yeni seküler yaklaşımlar revaç bulmaya başlamıştır.

Modern anlayış temelde eski olanın kötü, yeninin ise iyi, faziletli, yüceltmeye değer olduğu anlayışını esas aldığı için, eskiye dair ne varsa hemen hepsine karşı organize bir mücadele vermiştir.¹⁵ Bu bağlamda modern dönemin en önemli gelişmelerinden birisi olan Fransız Devriminin ardından, siyasal ve politik düzlemde önemli yenilikler meydana gelmiş, bu gelişmelerden özellikle dini referanslara göre organize olmuş devlet ve millet yapıları etkilenmiştir. Dini eksende ve dolayısıyla inanç bağlamında bir nevi ümmet olgusuyla inşa edilmiş imparatorluk tipi devlet yapıları, yeni seküler anlayışlar doğrultusunda ulus devlet hüviyetine evrilmiştir.

İnsanlar arasındaki sevgi ve bağlılığı aşkın bir paydaşlık (kardeşlik) zemininde ikame eden din nosyonlu anlayışın yerini, etnik kökeni önceleyen ırkçı yaklaşımlar almış ve böylece biyolojik kökeni esas alan bu yeni kardeşlik tasavvuru, inanç kardeşliğinin önüne geçmiştir. Bu yaklaşımın doğal sonucu olarak, beynelmilel devletler yavaş yavaş dünya sahnesinden çekilirken, onların yerini ulus kimliğine dayalı yeni milli devletler almıştır. Tüm bu gelişmeler devlete hayat veren dini referansları ortadan kaldırdığı için, devletin bir nevi sahibi konumundaki kral ya da hükümdara yüklenen anlam ve kutsallıkta doğal olarak aşınma meydana gelmiştir. Bu süreçte birlikte kişiler, kamunun kulu olmaktan çıkıp devletin gerçek unsuru haline gelmiş; buna koşut olarak devlet tüm aksamlarıyla dini motiflerden sıyrılmış ve tam bir seküler dünya devleti haline almıştır.¹⁶

Başta Fransa olmak üzere, Batının tamamına yakınında dine ve dini yapılara karşı ilgi ve güvenin zayıflaması, dinin insanlar üzerindeki birleştirici ve kuşatıcı gücünü kaybetmesine yol açmıştır. O sebeple milli ve etnik kökeni esas alan bu yeni yaklaşımlar

¹⁴ Teoman Duralı, *Biyoloji Felsefesi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1992, ss. 175-187.

¹⁵ Roger Owen, "Ortadoğu Perspektifinde Modernleşirmeci Projeler", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Derleyenler: Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, Çev., Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 204.

¹⁶ Bilal Eryılmaz, *Bürokrasi ve Siyaset; Bürokratik Devletten Etkin Yönetime*, İstanbul: Alfa yayınları, 2004, s. 75-77.

asında Avrupa millet yapısını pekiştirme noktasında bir umut ve çıkış yolu olarak görülmüştür. Dolayısıyla etnik temele dayalı bu yeni jargon Avrupa milli kimliğinin tahkim edilmesi için çare olurken, bu fikirlerin neşv-ü nema bulduğu toprakların epeyce uzağında, dönemin en kudretli devletlerinden Osmanlı'yı parçalayan ana unsurlardan birisi olmuştur. Avrupa kaynaklı bu yeni rüzgâr nedeniyle, hem farklı dinlerden oluşan milletler ve hem de aynı din paydasındaki farklı unsurlar hızlı bir şekilde Osmanlı ana gövdesinden ayrılarak, milli temellere dayalı kendi ulus devletlerini vücuda getirmişlerdir. Böylece "etnik kimlik", bir nevi milletleri organize eden "yeni dini kimlik" statüsü kazanmış oldu.

Modern algının önemli bir diğer özelliği de, dinlerin yaklaşımından farklı olarak, ilerlemeci ve evrimci bir tarih anlayışını icat etmiş olmasıdır. Modern dönemle birlikte, dini düşüncenin döngüsel tarih algısına karşı belli bir çizgide, sürekli biçimde daha iyiye ve güzele doğru ilerleyen, lineer bir tarih anlayışı benimsendi.¹⁷ Bu ilerleme algısı, bilgi anlamında şahsın hayatında kendisini gösterdiği gibi, toplumsal yapıların tesis ve işleyişinde de aynı şekilde var olan bir tekâmül ifade etmekteydi. Dolayısıyla bu anlayışın gizli ajandasında geçmişi sürekli bir biçimde küçümseyen bir slogan olarak "bugün dünden daha iyidir ve muhtemelen yarın bugünden çok daha iyi olacaktır" kabulü vardı.¹⁸ Bu kabul aynı zamanda dini telakkideki kaderi muhafaza eden tekerrüre dayalı tarih algısını reddederken, her şeyin hayatta sadece bir kez ve insanın kendi inisiyatifi ile yaşandığını ileri süren bir anlayışı ikame ediyordu.

Başlangıçta dini odakların baskıcı ve dogmatik tutumlarına karşı çok daha rasyonel ve özgürlükçü bir yaşam vaadiyle ortaya çıkan modern anlayış, yığılmanın enkazından pay alma hastalığına müptelalıklardan kaynaklı olsa gerek, çok geçmeden kendisi de despotik bir hüviyete büründü. Bu bağlamda modernizm adına en belirgin ve aynı zamanda kusur sayılabilecek tutum, kendi anlayış ve yöntemi dışında ikinci bir ihtimale hayat hakkı tanımama noktasındaki çabası oldu. Bu tavrı nedeniyle modern düşünce insana dair ne varsa hepsini kendi perspektifi doğrultusunda anlama gibi bir indirgemeci tutum içerisine girdi. İnsan duygu, aşk ve iman müşteresinde şekillenmiş bir varlık iken, o modern düşünce tarafından bu özelliklerinden arındırılarak, yalınkat bir bilinç ve dolayısıyla da inanç varlığı haline getirilmek istenmiştir. Oysaki bu, bilinç kadar his ve duygu ile inşa edilmiş insanın hiçbir şekilde kabul edebileceği bir durum değildi.¹⁹

İnsanın varlık bütününe ihmal eden modern tavır bir adım daha atarak, aklın güdümünde inşa edilmiş her türlü algı ve benimseyişi mutlak anlamda özümsemesi gereken evrensel birer hakikat gibi dikte etme yoluna gitmiştir. Açılmış olan bu yeni güzergâhla birlikte çok kısa sürede kadim dinlere ait kutsal bilgi ve bu bilgilerin ortaya çıktığı merkezler yerine, medeniyetin ve insanlığın yönünü dönmesi gereken yön olarak Batının tek alternatif haline getirilmek istendiği yeni bir sürece girildi.²⁰ Öyle ki

¹⁷ Kubilay Aysevener, *Tarih Felsefesi*, İstanbul: Say Yayınları, 2015, ss. 20-63.

¹⁸ Dennis Patterson, "Postmodernism/Feminism/Law", *Cornel Law Review*, 77(2), New York: 1992, s. 263.

¹⁹ Aliye Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine, İnanmak Ya da İnanmamak*, İstanbul: Profil Yayıncılık, 2009, s. 23.

²⁰ Linda J. Nicholson, "Introduction", *Feminism/Postmodernism*, Ed. Linda J. Nicholson, London: Routledge, 1990, s. 4.

mevcut konjonktürdeki tüm toplum ve medeniyetlerin çok yakın bir zamanda, Batı ile olan münasebetleri neticesinde kendilerini farklı kılan özelliklerini kaybedecekleri, birbirlerine yakınlaşmak suretiyle homojenleşerek Batı ortak değerlerinde eriyebilecekleri düşüncesi yerleşmeye başladı.²¹

Dini Konumlandırmada Postmodern Yaklaşım

Postmodern anlayış(lar) tam da, modernizmin indirgenmiş birtakım kabuller üzerinden ihdas etmiş olduğu evrenselleştirme senaryolarını dogmalaştırmak istediği böyle bir dönemde ortaya çıkmıştır. Modern söylem sadece dine, onun otoritesine, değer ve ahlak yargılarına cephe almamış, bununla birlikte şiir, sanat ve mimari gibi soyut eylemleri de muhtemel hedefleri arasına koymuştu. O sebeple postmodern anlayışların kendilerini ifade ve organize etmesi ilk başlarda sanat ve mimari üzerinden olmuş, sonrasında felsefe, din, bilim, ekonomi, siyaset gibi hemen her alanda varlığını hissettirmiştir. Bu bağlamda modern düşünceye karşı kendisini büyük oranda eleştiren bir tarzda konumlandırılan postmodern telakkinin zemini ve ilk etkileri Fransa'da tecrübe edilmiştir.²²

Postmodernizmin "bütünüyle modern olandan kopuş mu yoksa onun bir nevi devamı mı" olduğu hususu bugün dahi tartışılmakta olan bir meseledir. Onu, ultramodernizm olma anlamında modernizmin bir devamı olarak görenler olduğu gibi, modernizmi kıyasıya eleştirmek ve onun ortaya koyduğu değerlere alternatif üretmek suretiyle ondan köklü bir kopuşu ifade etme anlamında kullananlar da olmuştur. İkinci olasılık diğerine göre çok daha fazla kabul görmüştür. Bu bağlamda postmodernizmin, Aydınlanma sonrası vücuda gelmiş tüm düşünce akımlarından radikal bir kopuşa tekabül ettiği var sayılıyordu. Gerçekten de postmodernistler için hem Ortodoks aydınlanmanın ilerleme ve özgürleşme üst anlatıları ve hem de Hegelcilikle Marksizm'in spekülasyon anlatıları artık pek cazip değildi.²³ Modern düşüncenin, kendinden önceki birikime yönelttiği eleştiriler; mutlaklaştırıcı ve kutsayıcı tavrı nedeniyle bu defa postmodernistler tarafından kendisine yöneltilen eleştiriler haline gelmişti.

Postmodernist anlayışların tam olarak ne zaman ortaya çıktığı konusu biraz netemeli olsa da, ağırlıklı kabul 1960'ların bu noktadaki ilk emarelerin görüldüğü yıllar olduğu yönündedir. Bu yıllarda birçok genç yazar, sanatçı ve eleştirmen mevcut modern tasavvurun katı ve sınırlayıcı tavrından farklı daha esnek yeni bir yaklaşım tarzı benimsedi. 1970 ve 1980'li yıllara gelindiğinde, terimin sanatla ilişkilendirilmiş kullanımı biraz daha ön plana çıktı. Bu anlayışın sosyal bilimlerde ve özellikle de

²¹ Samuel P. Huntington, "The Change to Change", *Comperative Politics: In the Post Behavioral Era*, Colorado: Lynne Reinner Publishers, 1988, s. 361.

²² Nicholas Bunnin and Jiyuan Yu, *The Blackwell Dictionary of Wester Philosophy*, USA: Blackwell Publishing, 2004, s. 541.

²³ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, Çev. Ahmet Cevzici, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1998, s. 259.

felsefede kök salması ise yine ilk olarak Fransa'da tecrübe edildi ve Amerika'ya geçişi de bu tecrübe üzerinden oldu.²⁴

Postmodernist tutum, özünde mutlaklaştırılmış her şeye karşı muhalif bir tavrı temsil eden yaklaşım olarak belirmiştir. Bu bağlamda postmodern telakkilere ilham veren düşünürlerden birisi, Aydınlanma sonrası ortaya çıkan anlayışların temellerine yönelik ciddi eleştiriler yöneltmiş olan Friedrich Nietzsche (1844-1900)'dir. Nietzsche'nin merkez saldırı noktası modern felsefi telakkinin üzerinde yoğunlaştığı; felsefi özne, temsil, nedensellik, hakikat, değer ve sistem anlayışları oldu. Bu anlayışlar yerine O, olguların değil, yalnızca yorumların ve nesnel hakikatlerin değil, yalnızca çeşitli bireylerin ya da grupların kurgularının (construction) esas olduğu perspektivist bir yönelimi koydu.²⁵

Bu etki postmodern anlayışta kendisini "hiçbir kabul, benimseyiş ya da iddia mutlak değildir" biçiminde gösterdi. Evrenselci ideolojilere karşı evrenselci bir veto²⁶ mantığıyla hareket eden postmodern anlayışa göre kendisini kutsal ya da seküler olarak tanımlayan hiçbir düşünce eleştiriden müstağni değildir. Modernizm öncesi üretilmiş olan her şey sorgulanabildiği gibi, modern anlayışın üretimi olan bütün birikim de sorgulanabilir, eleştiriden muaf değildir. Yani bu düşünce planında ister dini ve mistik, ister dünyevi ve seküler olsun, hiçbir düşünce, kanaat ve benimseyişin kutsallığının olmadığı temel bir yargı olarak kabul edilmiştir.

Postmodernist tavrın modernist anlayışa yönelik gösterdiği ilk reaksiyon, Aydınlanmacı Çağın akli ve bilimi kutsallaştırıp evrenselleştiren söylemini reddetmek olmuştur. Bu bağlamda modern düşüncenin özcü ve indirgemeci tavrı ciddi bir şekilde eleştirilmiştir. Çünkü postmodernistlere göre gerçekliğin bilgisi, iddia edildiği üzere nihai özlere ve veya temellere indirgenebilecek bir yapıda değildir. Doğrular aslında ulaşılan değil, üretilen bilgi kategorileridir. Hiçbir anlayış ya da yaklaşım bu kategorileri kendi tekeline alamaz. Farklı bilgi ya da bilim önerileri, onlara sahip çıkan insanların yine onlara yüklediği anlama göre değişiklik gösterir.²⁷

Bu perspektiften bakıldığında, modernizmin negatif tutumuna oranla postmodern anlayışın dine ve ondan kaynaklı her türlü birikime çok daha müsamahalı yaklaştığı, en azından dinin imkânına ihtimal verdiği söylenebilir. Bununla birlikte tüm tarih ve toplumu belli kuramsal ilkeler çerçevesinde izaha kalkışan, genelleştirici ve kategorize edici ifadeler kullanan büyük anlatılara mesafeli duruşu nedeniyle, benzer karaktere sahip olan dini tutum ve benimseyişlere de tereddütlü yaklaştığı ileri sürülebilir. Kaldı ki, teolojik temeldeki yargılarını bütün kabullerin zemini yapmaya çalışan dinler de, büyük anlatıların farklı bir versiyonuna tekabül etmesi dolayısıyla postmodern yaklaşımın bu tavrından payına düşeni almıştır.

Postmodernistlerin, modernizm üzerinden gerçekleştirdiği eleştirel yaklaşımların izi sürüldüğünde, onların çoğulcu anlayışıyla ön plana çıktıkları görülür. Bu özellikleri nedeniyle olsa gerek, toptancı ve genelleştirici yaklaşımlar yerine her zaman özgül ve

²⁴ Ali Yaşar Sarıbay, *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*, Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014, s. 30.

²⁵ Steven Best-Douglas Kellner, *Postmodern Teori*, s.45.

²⁶ A. Benjamin (ed.), *Judging Lyotard*, London: Routledge, 1992, s. 95-96.

²⁷ Zekiye Demir, *Modern ve Postmodern Feminizm*, Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014, s. 36-37.

yerel olanı korumaya çalışmışlardır. Hemen her şeyi kendi mantığı çerçevesinde tek tipleştirmeye çalışan modernist yaklaşımların aksine, postmodernistler farklılığa ve çoğulculuğa özellikle vurgu yapmışlar, Protagoras'çı felsefenin "hakikatin ölçüsü insandır"²⁸ anlamındaki rölativist tutumunu adeta yeniden ihya etmişlerdir. Zira onlar açısından görecelilik esastır. Her düşünce, teori öznel, doğruları kendi kabulleriyle sınırlıdır, dolayısıyla külli bir hakikati ifade eden ve her şeyi kapsayan genel bir düşünceden, teoriden ya da bilgidен söz etmek mümkün değildir.²⁹ Bu bağlamda ister organize, ister yerel dinlere ait katı ve evrenselci iddiaları, bir iddia olmanın ötesine taşımamak ve onu kendi organizasyonu içerisinde değerlendirmek, birini ötekinin yaklaşımı zemininde yok etmemek gerekir.

Postmodern anlayışın bu demokratik tavrı her türlü düşünceye nefes alma hakkı tanır gibi gözükse de aslında bünyesinde birtakım risk ve sorunu da barındırmaktadır. Benimsemiş olduğu tavrın bir gereği olarak hemen her eylem ve söylemin bir öteki kadar hakikat iddia etme hakkına sahip olmasını onaylaması problemlili bir durumdur. Zira dinlerin en belirgin özelliklerinden birisi, keyfiliği ortadan kaldırmak üzere geldikleri yönündeki iddialarıdır. Gerek Yahudilik, gerek Hristiyanlık ve gerekse İslam kendi dönemlerinin bozuk düşünce, ahlak, inanç ve eylemleri ile mücadele etmek üzere gelmişlerdir. Hiçbirisi var olan durumu onaylamak ve buna sebep olan faktörleri himaye etmek üzere gelmemiştir. Dolayısıyla postmodern anlayışların aşırı müsamahakâr tavırlarına dini telakkilerin hoşgörüsü ile yaklaşması ve bu bağlamdaki çok sesliliği himaye etmesi pek mümkün gözükmemektedir.

Diğer taraftan modernizmin insanı mutlaklaştırıcı tavrına reaksiyon olarak ortaya çıkan postmodern anlayış her ne kadar bu mutlaklık kısır döngüsünü özgürlükle kırarak farklılıklara fırsat tanıyor gibi gözükse de, aslında farklı bir görünüm altında merkeze yine insanı yerleştirmek suretiyle modernizmin bu mutlakiyetçi tavrını sürdürmektedir. Özellikle iman, itikat, ahlak ve amel gibi konularda belli bir otoriteden gelen bilgi ile hareket eden dinler açısından insan aklı ve nefisini merkeze alan bu keyfilik pek tolere edilebilecek bir durum değildir. Modernizmde imana karşı konumlandırılan bilim ve o temelde inşa edilmiş olan doğal-rasyonel teolojiler din açısından ne anlam ifade ediyorsa, burada da insanın arzu ve istekleri doğrultusunda tesis edilmek istenen yeni alternatif düzen de aslında aynı anlamı ifade etmektedir. Dolayısıyla dini tasavvur açısından her iki yaklaşım da aslında birbirine benzerdir ve meşru değildir.

Sonuç

Tüm bu değerlendirmelerin ardından sonuç olarak şunları ifade etmek mümkündür: Batı düşüncesinin genel bir karakteri olmakla birlikte, Aydınlanma sonrası süreçte iyice belirgin hale gelen modern anlayışın parçacı yaklaşımı, meseleleri doğru bir şekilde anlama ve değerlendirme noktasında büyük sorunlar oluşturmuştur. Özellikle insan

²⁸ Ahmet Cevizci, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Bursa: Asa Yayınları, 2000, s. 81.

²⁹ Claire Detels, "Soft Boundaries and Relatedness: Paradigm for a Postmodern Feminist Musical Aesthetic", *Feminism and Postmodernism*, London: Duke University Press, 1994, s. 202.

varlığının yapısına ait olan ve birlikte ele alınması gereken bilgi-his, akıl-vahiy, bilim-din, ideal-reel vs. gibi hususları birbirinden ayırıp, birini diğerinin alternatifi haline getirmesi son derece hatalı bir tutum olmuştur. Zira modern anlayışın bu tutumu insanda ontik, epistemik ve etik bakımdan derin kırılmalara ve çöküntülere sebep olmuş, insanın olağanüstü varlık potansiyelini küçültmüştür.

Modernist yaklaşımlar ilk başlarda konjonktürel olarak ortaya çıktıkları dönemin hâkim dini yapı ve söylem biçimlerine karşı alternatif olabilme noktasında faaliyet göstermişlerdir. Ancak bu alternatif olma gayreti, zamanla merkeze yerleşerek tek(el)leşme çabasına dönüşmüştür. Bu sürecin doğal bir neticesi olarak da, daha önce dini kurum, eylem ve söylem biçimlerine yöneltmiş olduğu birçok eleştiriye kendisi muhatap olmak durumunda kalmıştır. Zira dinin metafizik temelde mutlaklaştırmaya çalıştığı hakikat iddialarının yerini modernist yaklaşımların bilim kisvesi altında tedavüle koymaya çalıştığı yeni hakikat iddiaları almıştır. Dolayısıyla şekli anlamda birtakım şeyler değişmiş gibi gözükse de, aslında mahiyet bakımından değişen fazla bir şey olmamıştır.

Postmodern söylem, modern anlayışın dogmalaşmaya yüz tuttuğu bir zamanda, farklı bir ses olarak kendisini ifade etme iddiasıyla ortaya çıkmış, her türlü genel, tekelleştirici ifade ve eylemlere karşı şiddetli bir muhalefet sergilemiştir. Ancak ortaya koyduğu aşırı demokrat ve rölativist tavırla hakikate yer açayım derken; hakikatin, bu çok ses ve görünümlü ortamda buharlaşıp kaybolmasına yol açmıştır. Düşüncenin gelişimi ve sistemleşmesi için bir merkez tayin etmeyen bu anlayış sebebiyle, ortak bir dili konuşma ve belli müştereklerde anlaşma zemini neredeyse kalmamıştır.

Mevcut durum din açısından ele alındığında; onu her anlamda kendi söylem ve eyleminin dışında bırakmaya çalışan modernist anlayışlar ne kadar sorunlu ise, her türlü söylem ve eylemi tolere etme mantığı üzerinden kendisini konumlandırmaya çalışan postmodern anlayışlar da en az o kadar sorunlu olmuştur. Birincisi dini, hiçbir şekilde hesaba katmama tavrıyla hayatın dışına itmeye çalışırken, ikincisi de onu herhangi bir söylemle eş tutmak suretiyle önem ve ciddiyet bakımından basitleştirmiştir. Neticede her iki anlayışın da dinle ilgili tutumu pek sağlıklı olmamıştır. Dolayısıyla eğer dine, dini söylem ve eyleme farklı ve daha makul bir yaklaşım sergilenecekse, bu her iki yaklaşımdan bağımsız, dinin kendi hassasiyetleri gözetilerek yapılmak zorundadır. Aksi bir tutumu benimsemek dinin kendisini, kendi bütünlüğünü koruyabilecek bir biçimde konumlandırmasına imkân tanımayacaktır.

Kaynakça

Audi, Robert, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press 1999.

Aysevener, Kubilay, *Tarih Felsefesi*, İstanbul: Say Yayınları, 2015.

Benjamin, A. (ed.), *Judging Lyotard*, London: Routledge, 1992.

Best, Steven-Kellner, Douglas, *Postmodern Teori*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.

Brown, Stuart, *Routledge History of Philosophy (British Philosophy and the Age of Enlightenment)*, Volume 5, London: Routledge, 1996.

- Bunnin, Nicholas and Yu, Jiuyan, *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*, USA: Blackwell Publishing, 2004.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefenin Kısa Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Cevizci, Ahmet, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Bursa: Asa Yayınları, 2000.
- Copernicus, Nicolaus, *Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine*, Çev. Saffet Babür, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Çınar, Aliye, *Rasyonel Teoloji*, İstanbul: Köprü Kitapları, 2018.
- Çınar, Aliye, *Tanrı Yanılgısı Üzerine, İnanmak Ya da İnanmamak*, İstanbul: Profil Yayıncılık, 2009.
- Dawkins, Richard, *The Greatest Show on Earth*, London: Free Press, 2009.
- Demir, Zekiye, *Modern ve Postmodern Feminizm*, Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Detels, Clarie, "Soft Boundaries and Relatedness: Paradigm for a Postmodern Feminist Musical Aesthetic", *Feminism and Postmodernism*, London: Duke University Press, 1994, ss. 200-221.
- Duralı, Teoman, *Biyoloji Felsefesi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1992.
- Erbaş, Ali, "Protestan Reformu ve Martin Luther", *2000 Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002, ss. 197-245.
- Eryılmaz, Bilal, *Bürokrasi ve Siyaset; Bürokratik Devletten Etkin Yönetime*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.
- H. Bix, Brian, "Doğal Hukuk: Modern Gelenek", Çev. E. Uzun, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, 2004, ss. 291-294.
- Huntington, Samuel P., "The Change to Change", *Comperative Politics: In the Post Behavioral Era*, Colaroda: Lynne Reinner Publishers, 1988, ss. 335-384.
- Morton, Adam, *Pratikte Felsefe*, Çev. Mukaddes İlgün, İstanbul: Kesit Yayınları, 2006.
- Nicholson, Linda J., "Introduction", *Feminism/Postmodernism*, Ed. Linda J. Nicholson, London: Routledge, 1990, ss. 1-15.
- Owen, Roger, "Ortadoğu Perspektifinde Modernleştirme Projeleri", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Derleyenler: Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, Çev., Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, ss. 200-206.
- Palmer, Martin, *World Religions*, London: HerperCollins Publishers, 2004.
- Patterson, Dennis, "Postmodernism/Feminism/Law", *Cornel Law Review*, 77(2), New York: 1992, ss. 254-317.
- Sarıbay, Ali Yaşar, *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*, Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Skirbekk, Gunnar - Gilje, Nils, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, Çev. Emrullah Akbaş-Şule Mutlu, İstanbul: Üniversite Kitapevi, 2004.

Tillich, Paul, *İmanın Dinamikleri*, Çev. Fehrullah Terkan-Salih Özer, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.

Topaloğlu, Aydın, "Akıl ve İnanç", *Din Felsefesi*, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara, 2018, ss. 39-61.

West, David, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, Çev. Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1998.

